

YU ISSN 0350-185x

UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XLVII

Уређивачки одбор:

*др Даринка Гортан-Премк, др Ирена Грицкат, др Милка Ивић, др Павле
Ивић, Блаже Конески, др Тине Логар, др Александар Младеновић,
др Мирослав Николић, др Асим Пецо, др Митар Пешикан,
др Живојин Станојчић, др Драго Ђупић, др Егон Фекете*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД

1991

Wiesław Boryś
(Kraków)

СТУДИЈЕ ИЗ СРПСКОХРВАТСКЕ И СЛОВЕНСКЕ ЕТИМОЛОГИЈЕ

Проучавање српскохрватске народне лексике, особито оне која је посведочена тек у новијим лексикографским и дијалектолошким изворима, дозвољава да се издвоје многобројне лексеме значајне с гледишта етимологије које досада нису ушле у стручну литературу, укључујући и Скоков етимолошки речник. Један део оваквих народних, дијалекатских лексема нема мотивације на српскохрватском терену али њихове еквиваленте односно њима сродне речи налазимо у другим, понекад удаљеним словенским језицима. Етимолошка анализа лексема тог типа не доводи само до одређивања порекла дате српскохрватске дијалекатске речи. Поновно разматрање сродних словенских речи омогућава каткад да се предложи њихово ново етимолошко објашњење или да се поткрепи новим доказима једно од постојећих етимолошких решења.

У овом чланку разматрам три народне српскохрватске лексеме које се јављају у источном делу српскохрватског језичког простора, и њима сродне речи у другим словенским језицима. Њихова анализа је довела до резултата важних, надам се, и за српскохрватску и за словенску етимологију.

1. сх. дијал. *испрѣњати* „изгубити чврстину, ослабити“, пол. *parcieć*, рус. *портить*.

Дијалекатски глагол *испрѣњати* -њѣм сврш. према РСАНУ значи „изгубити снагу, чврстину и сл., ослабити“. Речник наводи само две потврде ове речи: дијалекатску из западне Србије (из Злакусе) и из београдског часописа Радничке новине (1905. год.). На основу цитата можемо утврдити да се глагол односи (искључиво?) на дрво и означава „изгубити природне особине (снагу, чврстину, еластичност и сл.), ослабити услед дуготрајног деловања влаге, топлине, натрулити“. Глагол очигледно садржи префикс *из-*; међутим, коњичко сам могао дознати, очекивани прости глагол није потврђен.

Значење и лик сх. дијал. *испртњати* дозвољавају да га повежемо са семантички блиским севернословенским глаголима и одговарајућим радним придевима: пољ. *parcieć -cieje* „губити једрину, сочност и укус, постајати дрвенаст, трулети, кварити се (нпр. о репи)“, *sparcieć* „изгубити једрину, сочност и укус, постати дрвенаст (нпр. о репи, роткви); (фиг.) постарати се, изанђати; (дијал.) постати наборан, изборати се“, *sparciały* „који је изгубио једрину, сочност и укус, дрвенаст (о поврћу), који је изгубио еластичност (нпр. о кожи); увео; наборан“; чеш. дијал. *prtati se* „рушити се, кварити се“, старо *zaprtati -tám* „покварити, оштетити“, *zaprtalý* „зачепљен, затворен, отврднут“, у савременој ботаничкој терминологији *zaprtati* „закржљати“, *zaprtalý* „закржљао“; рус. *пóртуть пóрчу* „чинити да што изгуби своју вредност, употребљивост, кварити, штетити; упропашћивати; негативно утицати (на некога), кварити, развраћати; (разг.) лишавати невиности; наносити штету нечијем здрављу мађијама, врачањем“, *испóртуть* „покварити, искварити, упропастити“, струс. *пъртими пърчу* „трошити, траћити“, *испъртими, испортими* „покварити, искварити; нанети штету, озледу; потрошири, истраћити; упропастити, прекршити уговор“.

Као што се види, у севернословенским језицима посведочени су у ствари три сродна глагола с различитом структуром (и у вези с тиме с различитом семантиком), од којих се сваки јавља само у једном језику:

(1) с морфемом *-i-ti, -i-*: струс. *пъртими пърчу*, рус. *пóртуть пóрчу* *пóртишь (*prtiti prt'o)*

(2) с морфемом *-a-ti, -aje-*: чеш. *prtati prtám (*prtati prtajo)*,

(3) с морфемом *-ě-ti, -ěje-*: пољ. *parcieć parcieje (*prtěti *prtějo)*.

Ови су глаголи изведени очигледно од исте основне речи; упор. нпр. паралелне деривате од придева **krivъ* „крив, искривљен, савијен“: (1) **kriviti kriv'o* „чинити нешто кривим, искривљеним“ (сх. *krívumu krívum* „чинити кривим, искривљивати, савијати; стављати накриво; давати неприродан, унакажен израз, о лицу, уснама“, (2) **krívati krivajo* „чинити кривим, искривљеним“ (сх. *krívati krívam* „ићи укриво, нагињати се у ходу на једну страну; протезати се на једну страну; храмати; бити криво“, стчеш. *krívati -aju* „искривљивати, савијати“), (3) **krivěti krivějo* „постајати кривим, искривљеним“ (пољ. *krzywieć -wieje* „постајати кривим“, сх. *krívjeti krívum* „нагињати се на једну страну“). Аналошки за глаголе **prtiti* (струс. *пъртими*, рус. *пóртуть*) и **prtati* (чеш. *prtati*) са структурним значењем „чинити да објект добије особину основне речи“ као и за **prtěti* (пољ. *parcieć*) „добијати особину основне речи“ можемо претпоставити придевску основу.

Придевску основу за глагол **prtiti* предложио је већ В. Махек: према њему је глагол изведен од неочуваног у словенским језицима придева **pъrtъ*, који је упоредио с лат. *puter* „гњио, труо, увео“ («jez se govna,

uznáme-li anticipaci *r*, latinskému *puter* shnilý, zpuchřelý»¹). Иако се Махекова идентификација реконструисаног придева **pъrtъ* (тј. **prtъ* према начелима реконструкције у краковском Прасловенском речнику) с лат. *puter* не може прихватити, постојање оваквог придева у прасловенско доба врло је вероватно. На ову претпоставку упућује, као што се види, структура анализираних глагола очигледно изведених од исте основне речи.

Семантика разматраних изведених глагола дозвољава да претпостављени основни придев **prtъ* повежемо с литав. *purtnūs* = *purūs* „сипкав, растресит, редак, дробан, шупљикав, бухав, мекан“. Ови су литавски придеви у етимолошкој вези с литав. *pūrti pūrū* : *pūrstu* (претерит *purau*) „постајати сипкавим, растреситим (о земљи); дизати се, расти, набухњивати (о тесту); мрсити се, кострешити се (о коси, перју); развијати се, процветати (о цвећу)“, упор. и *puṛsti -rstū* (претерит *purtaū*) „набујавати, надувати се, трулети, трунути“². Према томе можемо сматрати да је за прасловенско доба реконструисани придев **prtъ* (< **pūr-to-*) изведен помоћу суфикса *-to-* од глаголске основе **pur-* посведочене у литав. **pūrti*.

Придев **prtъ* можда је и семантички лично на сродне литавске придеве *purtnūs* : *purūs*, тј. могао је да значи отприлике „редак, шупљикав, порозан, бухав, мекан“. Овакво би значење реконструисаног основног придева тумачило семантику изведених глагола: **prtiti* i **prtati* „чинити да нешто (нпр. поврће, воће) постане шупљикаво, бухаво, мекано“ (> „чинити да нешто губи своје природне особине (једрину, сочност и сл.), своју вредност, употребљивост, кварити, штетити“), **prtēti* „постајати шупљикавим, бухавим, меканим, нпр. о поврћу, воћу“ (> „губити своје природне особине, губити једрину, сочност, укус, кварити се, трулети“).

Могло би се судити да је рефлекс реконструисане основне речи **prtъ* очуван у виду чешке именице *přt* м. „нешто старо, покварено“³. Међутим, њено значење говори пре да је то девербативна изведеница од чеш. *přtati*.

Битно је за нас питање да ли су разматрани глаголи прасловенски или каснији, млађи деривати. Творбене морфеме којима су изведени ови глаголи биле су продуктивне и у прасловенско доба и касније, у

¹ V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, 582 s. v. *záprtek*. У другом издању истог речника (*Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968, 710) ова лексема (= сх. *запртак*) повезана је с кореном **per-* „родити, плодити“ па су разматрани глаголи изостављени; s. v. *bortiti se* (с. 51) аутор је навео овде анализиране глаголе, али није дао никакво етимолошко решење. — За друге покушаје етимологије види А. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, с. 397 s. v. *part*; M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, II, Heidelberg 1955.

² О балтичким речима в. Е. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1955–1965, 674–675. Упор. F. Bezlaj, *Eseji o slovenskem jeziku*, Љубљана 1967, 117–118.

³ Реч је посведочена једном у XVII веку. V. Machek, *Recherches dans le domaine du lexique balto-slave*, Brno 1934, 21–22 изводио је чеш. *přt* из **pъrtъ*, па је претпостављао да се на овој именици заснива глагол **pъrtiti*.

појединим словенским језицима. Ограничени ареали сваког од анализираних глагола говоре у прилог претпоставци да су изведени независно у појединим деловима словенске територије. Будући да у догичним језицима није очувана основна реч, може се тврдити да су рус. *пóрѣтъ*, чеш. *prtati*, пољ. *parcieć* (односно њихови пређашњи ликови **prtiti*, **prtati*, **prtěti*) постали у раним раздобљима историје руског, чешког и пољског језика.

Етимолошка анализа севернословенских глагола омогућава објашњење порекла сх. дијал. глагола *испѣтъати*, који је несумњиво у сродству с размотреним речима. Међутим, због *-љ-* у основи не можемо сх. *испѣтъати* сматрати директном континуантом ниједног од горе изнесених глагола. Структура овог свршеног префиксног глагола једнака је структури свршених глагола као *отешѣати*, *ожедѣати*, изведених од простих глагола *теснѣти*, *жеднѣти*. Ове паралеле указују да је *испѣтъати* изведен од непотврђеног простог глагола **prtniti* или **prtněti*. Због семантичког подударана сх. *испѣтъати* и пољ. *parcieć* можемо доћи до закључка да је претпостављени српскохрватски прости глагол изведен помоћу морфеме *-ě-ti -ěje-*, тј. морамо реконструисати лик **prtněti*. У погледу творбе овај би глагол био истоветан нпр. сх. *жеднѣти* који је дериват од придева *жедан* (< прасл. *žedъnъ*). Према томе реконструисани прости глагол **prtněti* вероватно је изведен од придева **prtan* < *prt-ъnъ* који можемо сматрати рефлексом придева *prtъ*, реконструисаног на основу севернословенских чињеница; проширивање архаичних придева суфиксом *-ъnъ* у структурној служби позната је појава у словенским језицима⁴.

Изгледа да је сх. дијал. *испѣтъати* резултат следећих деривацијских поступака: прасл. **prtъ* „редак, шупљикав, порозон, бухав, мекан“ > стсх. **prtъnъ* „исто“ → **prt(b)něti* „постајати шупљикав, бухав, мекан“ > „губити природне особине (снагу, чврстину, еластичност), слабити, трулети“ → сх. *испѣтъати* „изгубити природне особине, ослабити услед дуготрајног деловања влаге, топлине, натрулити, о дрвету“. Српскохрватски глагол, дакле, посредно потврђује оправданост реконструкције придева **prtъ* као основне речи на којој се заснива група глагола посведочених у неколико словенских језика. Нажалост, у српскохрватском језику и у другим словенским језицима сачували су се само реликти ове лексиколошке породице, па смо принуђени да реконструишемо основну реч и последне карике битне за обликовање анализираних глагола.

Мора се још скренути пажња да сх. дијал. *испѣтъати* вероватно није једини остатак размотрене породице речи на јужнословенском подручју. Чини се да је у праву Ф. Безлај који с размотреним севернословенским глаголима и литав. *puṛti*, *puṛsti* веже слн. *prtij* m., *prtija* f. „рахитис,

⁴Упор. W. Boryś, Archaiczny kaszubski przymiotnik *rađi*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XX, Warszawa 1981, 7–10 (тамо и даља литература).

умекшавање костију"⁵. Иако творба ове словеначке лексеме није потпуно јасна (одакле дублет *-ij* : *-ija*?), није искључено да је изведена директно од реконструисаног придева *prtъ.

2. сх. дијал. *људити* „сређивати, чистити“, буг. дијал. *людя, охлюдя*. пољ. дијал. *chludzić*.

Од XV века је у српскохрватском језику посведочен придев *уљудан* „добро васпитан, пристојан, углађен, учтив“ (у РЈАЗУ „пријазан љубезљив, угодан, мио; красан, лијеп; гиздав, пристао, лијеп на поглед, уљуден, људски; пристојан“, од XVI века глагол *уљудити уљудим* „учинити уљудним или лепшм; украсити, уресити; уредити“, *уљудити се* „постати уљудан, довести у ред свој изглед и понашање“. Прости глагол *људити -дим* „критити, ресити“ према РЈАЗУ потврђен је у XVII–XVIII в. код далматинских писаца Бараковића и Бановца.

Сада знамо да прости глагол постоји у источном делу српскохрватског терена. РСАНУ доноси *људити -дим* : *људити људим* „довести нешто у исправно, уредно стање, сређивати, чистити“ (Заглавак и Књажевац), „давати некоме уредан, леп изглед, уређивати, дотеривати кога“ (с примером «У Банату је нека срамота казати: бријати, него говоре: људити»), *људити се* „уређивати се, дотеривати се“ (Бачка, Заглавак и Књажевац; из Књажевца потиче и Белићев пример *људим се*, СДЗБ I 533).

У источносрбијанским говорима јављају се и префиксни ликови: 1) *ољудити*: *ољуди* „уреди, среди, очисти“ (*Ољуди едно пиленце*, Тимок: Динић 182); 2) *уљудити*: *уљуди* „закоље и уреди неку животињу или живину; извеје жито за воденицу“, *уљуди се* „уреди се, дотера се, умнје се и обуче чисте хаљине“ (Тимок: Динић 293), *уљуди* „уреди“ (*Снеје ... уљуде кућу*), *уљуди работу* „упропасти нешто“ (Црна Река: Марковић 467), *уљудим* „уредим, удесим“ (Лесковац: Митровић 343), *уљудим се* „дотерати се, удесити се“ (Пирот: Живковић 162).

Еквивалентни глаголи постоје на бугарском и македонском терену: буг. дијал. *л'уда* „бринем се за нешто“, *ол'удим* „уредим, средим“ *ул'уда* „добро обрадим; бринем се за неког“ (Ћустендил)⁶, *л'уда се* „сређујем се, уредујем се“, *ол'уда* „доводим у ред, уредим, удесим“, *ол'уда се* „дотерам се, почистим се (Ихтиман)⁷, *ул'удвам* „сређујем, свршавам свој посао у кући, постављам све на место“ (Родопи)⁸, макед. дијал. *ољуди*, *уљуди* „испрља, упрља“ (Куманово)⁹, *га ул'удил бишката* „средио је, очистио је заклану свињу“, *ул'удин* „сређен, уређен“ (Кукуш)¹⁰.

⁵Ф. Безлај loc. cit.

⁶И. Умленски, Крстендилскиот говор, Софи 1965, 233, 243, 266.

⁷М. С. Младенов, Лексиката на ихтиманскиот говор, ЕД III 1967, 150, 124.

⁸Т. Стоичев, Родопски речник, ЕД II 1965, 265.

⁹В. Видоески, Кумановскиот говор, Скопје 1962, 235, 260.

¹⁰К. Пеев, Кукушкиот говор, II Скопје 1988, 120.

Нема сумње да је придев *уљудан* „добро васпитан, пристојан, углађен, учтив“ и глагол *уљудити* „учинити уљудним, васпитати; дати коме пристојан, складан изглед“ у етимолошкој вези с именицом *људи*¹¹. Простом глаголу *људити* П. Будмани је додао следећу опаску: «може бити да је испрва значило: чинити кога човјеком, те је, ако је тако, постало од *ľudi*» (РЈАЗУ VI 313); Скок је, међутим, s. v. *људи* изоставио овај глагол (иако цитира *људовати* „бити поштен“). У Бугарском етимолошком речнику гореизнесени бугарски глаголи су сврстани у одредницу *люд* „човек“ (стслов. людъ „народ“) као деривати од ове именице¹².

Иако је етимолошка веза глагола *људити* (*се*) са лексиколошком породицом именице *људи* наизглед очевидна, има разлога да сумњамо да ли она тумачи сва значења наведених српскохрватских, бугарских и македонских глагола. Пре свега пада у очи добро потврђено у народним говорима значење „сређивати, чистити нпр. кућу, заклану животињу, месо, жито“ (упор. већ у XVIII веку код Далматинца Ј. Бановца пример «*Vi biste iz daleka роћели čistiti i људiti vašu кућу*», РЈАЗУ VI 313). Ово значење једва бисмо смели доводити у везу са семантиком именице *људи*. Уз то на друго порекло сх. *људити* и његових бугарских и македонских еквивалента упућују и следеће чињенице:

1) У бугарском говору града Хасково посведочен је глагол *бхлюдя* (месни фонетски лик *бхл'уд'ъ* сврш., *ухл'удеъм* несврш.) са значењем „спремим, припремам“ (у примеру о месу: *Кѣт си купѣл мѣсу, бхл'уди си гу кѣкту с' знаѣш*)¹³. Овај је глагол несумњиво идентичан са буг. дијал. *олюда* „доводим у ред, уредим, удесим“ и осталим наведеним ликовима.

2) Буг. дијал. *б-хлюдя*, сх. дијал. *људити* и његови бугарски и македонски еквиваленти семантички се поударују с пољ. дијал. *chłudzić* *chłudze* „чистити, сређивати, уређивати“, *chłudzić się* „чистити се, дотеривати се, сређивати се, облачити се чисто, уредно“, *ochłudzić* „довести у ред, дотерати, средити; окречити“¹⁴, кашуп. *xluzěc są* : *xlēzēs są* „дотеривати се, преоблачити се“, *oxlēzēs są* „очистити се, пребући се, обући чисто рубље или чисте хаљине“¹⁵ упор. такође брус. дијал. *ніхлюдны* „неуредан, алкав, прљав, нечист“, *няўхлюда* (: *няўклюда*) „прљавко, мурдар, прљавица, мурдара“, *ныхлюжы* „рђав, лош“¹⁶, рус. дијал. *нехлюда*

¹¹ Упор. П. Скок, Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика, II, Загреб 1972, 339; V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého, Praha 1968, 331 (о чеш. *vládný* „уљудан, љубазан, учтив“).

¹² Български етимологичен речник, III, София 1986, 676–577.

¹³ В. Кювлиева, К. Димчев, Речник на хасковският градски говор, БД V, 1970, 95.

¹⁴ Нпр. J. Karłowicz, Słownik gwar polskich, I, Kraków 1900, 183; B. Sychta, Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej, II, Wrocław 1980, 42.

¹⁵ B. Sychta, Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej, II, Wrocław 1968, 36.

¹⁶ Слоўнік беларускіх гавораў паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча, III,

„прљавко, прљавица“, *нехлю́док* „наказа, грдоба; мелез“, *неухлю́док* „наказа, грдоба“¹⁷.

Семантичко и формално подударане јужнословенских и севернословенских речи дозвољава да утврдимо да су сх. *људити*, буг. *люда*, макед. *у-људи* рефлексии ранијег лика с иницијалном сугласничком групом *hl'*, очуваног у буг. дијал. *бхлюдя* и посведоченог код северних Словена. Разматрани глагол се јавља у српскохрватским говорима који губе /x/, нарочито у сугласничким групама *xp-*, *xл-*, *хљ-*; губитак истог сугласника својствен је и већини бугарских и македонских говора.

Сх. дијал. *људити* „сређивати, уређивати, чистити“ мора се, дакле, изводити из пређашњег лика *хљудити чији еквиваленти постоје на бугарско-македонском подручју и у неким севернословенским језицима (у пољском с кашупским дијалектом, у белоруском и руском).

У етимолошкој литератури разматран је већ пољски глагол *chludzić*. Изнесено је мишљење да је овај лик (посведочен у многим говорима, упор. и придев *schludny* „чист, сређен, уредан“ у књижевном језику) секундаран према синониму *kludzić* (познатом само говорима Шљонска), с фонетским развојем *kl-* > *chl-*¹⁸. Ово тумачење оспорава изнесени словенски материјал, који говори у прилог реконструкцији праоблика **chl'uditi* *chl'ud'о*. За ову претпоставку од важности је проширеност ликова са *chl'* на словенском простору, посебно присутност таквог лика, односно његова континуанте, на јужнословенском подручју, где није посведочен дублет с иницијалним *kl'*.

Досада се реконструисао прасловенски глагол **kl'uditi* *kl'ud'о* „доводити у ред, у чистоћу, у мир“, потврђен у западним и источним словенским језицима, нпр. чеш. *kliditi* „орати (летину); спремати, уређивати, чистити“, словач. дијал. *kl'udit'* „спремати, уређивати“, пољ. дијал. (Шљонск) *kludzić* „вести; сређивати, уређивати“, струс. *клюдити* „говорићи; шалити се, ругати се“, рус. дијал. *клюдиться* „болети“. Сматра се да је овај глагол изведен од именице **kl'udъ* „ред, мир“ (упор. нпр. чеш. *klid* „мир“, словач. *kl'ud* „мир“, рус. дијал. *клюдь* f. „ред, пристојност, лепота“ сродне са гот. *hlūtrs* „чист“, ствнем. *hlūtтар*, нем. *lauter* „чист, бистар“ (< ие. **k'lūd-ro-*), гр. *κλύζω* „запљускујем, испирам, исплахњујем“. Словенске су речи засноване на индоевропској бази **k'leu-d-* „испирати, исплахњивати“ (упор. без морфеме *-d-* лат. *chuo* „чистим“, литав. *šluoti*

Мінск 1982, 227, 249; П. І. Сігеда, Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Брэстчыны, Народная лексіка, Мінск 1977, 81.

¹⁷ Словарь русских народных говоров, 21, Москва—Ленинград 1986, 199, 202.

¹⁸ F. Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, II, Kraków 1958—1965, 238—239.

„мести, чистити, брисати“); ако је тако, *k-* у прасл. **kl'uditi*, **kl'udъ* ирегуларан је рефлекс ие. **k'-* (уместо очекиваног *s-*)¹⁹.

Горе изнесени материјал и анализе сведоче да је поред лика **kl'uditi* постојала варијанта **chl'uditi* у којој је *ch-* вероватно рефлекс првобитног *sk'-*. Ово значи да у прототипу варијанта **chl'ud-* имамо појаву тзв. непостојаног *s-*, што је узрок варирања *k-*: *ch-*. У нашем примеру прасл. *ch-* се своди коначно на ие. **sk'*²⁰. У вези с тиме могло би се поставити питање да ли ирегуларно *k-* (у **kl'uditi*, **kl'udъ*) није можда секундарно у односу на *ch-*.

Мора се још поменути да постојање архаичних варијанти глагола **kl'uditi*: **chl'uditi* доводи у сумњу у етимолошкој литератури прихваћени смер деривације **kl'udъ* → **kl'uditi*. Изгледа да је глагол првобитан, тј. да је **kl'udъ* девербативна именица.

Досада се сматрало да је глагол **kl'uditi* севернословенска лексема, без потврда код јужних Словена. Као што видимо, фонетска варијанта овог глагола **chl'uditi* постоји и на јужнословенском подручју. Изнесени материјал сведочи да је на овом подручју дошло до мешања глагола повезаног с лексиколошком породицом именице *људи* (прасл. **l'udъje*) с континуантом прасл. **chl'uditi* због извесних заједничких односно блиских црта у семантици. Будући да је последњи глагол, из фонетских разлога, изгубио почетни сугласник *h-*, идентификација два хомонима различитог порекла била је скоро потпуна.

3. сх. дијал. *senati se*: *sebatu se* „трзати се“, буг. *сѣвам*, укр. *цїпати*, пољ. *zierać*.

У пиротском говору забележена су два лика истог глагола: *сѣпа се* поред *сѣба се* „трзати се (у сну, страху, љутњи); доћи к себи“²¹. У другим српскохрватским изворима дублет *senati se* нисам нашао²². Из истог говора Живковић 142 наводи само дублет са *-б-*: *сѣбам се* несврш. и учест.

¹⁹ F. Slawski, loc. cit.; Этимологический словарь славянских языков, 10, Москва 1983, 53–55. Упор. и V. Machek, op. cit., 256.

²⁰ О развиту ие. **sk'-* > прасл. **ch-* упор. H. Schuster-Šewc, Zur Etymologie einiger mit **s-* anlautender slawischer Wörter — Ein Beitrag zur Genese des ursl. **ch*, Zeitschrift für Slawistik 30, 1985, 740–746.

²¹ Д. Снатковић, Фразеологија страха и наде у пиротском говору, СДЗБ XXXV 1989, 449. Перфективно значење „доћи к себи“ односи се вероватно на глагол *себне се*, упор. Живковић 142.

²² Привлачи ипак пажњу да пољски лексикограф С. Б. Линде у свом речнику (Słownik języka polskiego, Warszawa 1807–1814) s. v. *zierać* наводи међу словенским паралелама пољском глаголу и «tag. [тј. дубровачко] *zjepati vlase s gl'avee laserare spines*». Из овога би следило закључак да је Линде нашао у неком речнику дубровачки глагол *sjenati* „laserare“. Пољски лексикограф је, како сам пише у уводу свом речнику, за дубровачки дијалекат користио Белин речник. Међутим, у овом речнику није пронађен тај глагол а нема га ни у РЈАЗУ. Ако би се глагол *sjenati* стварно нашао у српскохрватском извору, био би значајан из два разлога: као потврда лика са *-п-* у другом делу српскохрватског терена и као потврда за првобитно коренско **ǵ*.

„трзати се“, *себнем се* сврш. „тргнути се, уплашити се; доћи к себи“. Овај лик је посведочен и у другим говорима источне Србије: у Бучуму и Белом Потоку *себа се* „трза се“ (Богдановић 161), у Лужници *себам се* „штрецати се“ (Ђирић 155), у Тимоку *себа се* „трза се, трза се од страха“ и глаголска именица *себање* „трзање“ (Динић 255). Даље су се потврде нашле у грађи РСАНУ: из Јагодине тј. из данашњег Светозарева («Кад спава, непрестано се себа», дакле „стреса се, трза се“), Заглавка („трзам се услед потреса или страха“), Књажевца («Себа се онај који се изненада уплаши, или је пружио руку, а други га изненада опржи итд.; значи повући се натраг, себи»). Свршени парњак *себнути се* записан је у Црној Реци (*себне се* „тргне се; уплаши се“, Марковић 439), у Тимоку (*себне се* „тргне се од страха“ Динић 255), а у грађи РСАНУ још је посведочен из Зоруновца (*себнути се себнем се* „уплашити се“, из околине Пирота („мало се променити, омршавети“, нпр. *Сва се стока себнула*).

Од дублета источносрпског глагола *сепати се* : *себати се* само први лик, посведочен у пиротском говору, има еквиваленте у више словенских језика. Пиротско *сѣпа се* надовезује на бугарско и македонско подручје, где је одговарајући глагол добро потврђен: буг. *сѣпам* несврш. (*сѣпна* сврш.) „чиним да се неко прене иза сна, из заноса и сл., да се уплаши, узнемири или да дође к себи, да се уразуми“, *сѣпам се* „стресам се, изненадно се будим; плашим се; долазим себи“ (Плевенско)²³, у Геровљевом речнику (V 311) *сѣпам* „закачујем, подмећем неком ногу; освешћујем се, долазим себи; будим се; (о води) опадам“, макед. *сепне* „чинити да се неко прене, пренути некога“, *сепне се* „пренути се, тргнути се“.

Исти глагол се јавља у севернословенским језицима: пољ. *siepać siepie* (потврђен од XIV века, у старопољско доба презент *siepat-pasz*, тако још у Линдеовом речнику) „трзати, теглити, цимати“, „ударати, шибати“ (нпр. *deszcz siepie* „киша шибает“), „раздирати, о болу“ (*ból, rana siepa mie* „сева, жига ме“, дијал. такође „дирати; бацати“, доњолуж. *sepaś -rat* „куцати, лупати (о срцу, пулсу)“, *sepnis* „кљуцнути (о птицама)“, чеш. *sepati sepu (sepám)* „трести“²⁴, словач. дијал. *sepnut'* : *seplo ho to* „погрешно је ово проценио, преварио се у рачуну (*prepočítal se*)“²⁵, укр. *сіпати -паю* (сврш. *сіпнути -ну*) „трзати, цимати, теглити; трзати некога да му се скрене пажња“, „чинити брз покрет неким делом тела, трзати“ (нпр. *сіпати головою* „трзати главом“), разг. „прекомерно узрујавати, узнемиравати некога“, „изазивати грчевите трзаје“, *сіпатися* „трзати се, вући се, потезати се; покушавати да се нешто уради; немирно, убрзано бити (о срцу)“, „грчевито се трести, трзати се (нпр. о телу, кожи), јекити се (о кожи)“, „бацати се на некога, наваљивати“.

²³ Д. Евстатиева, Лексиката на говора в с. Тръстеник, Плевенско, БД VI, 1971, 223.

²⁴ J. Jungmann, Slovník česko-německý, IV, Praha 1838, 71.

²⁵ M. Kálal, Slovenský slovník z literatury aj nářečí, Banská Bystrica 1924, 600.

брус. дијал. *сѣпаць* „брзо нешто радити или подизати нешто претешко“, „вући, теглити“, „срдити“, „раздирати, о болу“, „тешко дисати“, „бесно разговарати, викати“, „ударати, махати, нпр. репом“²⁶, рус. дијал. (у суседству украјинског и белоруског терена) *сѣпáть* : *рыба сѣпáет* (месни изговор *сѣпáит*) „риба трза, иде на удицу“, *сѣпnúть* „зграбити, шчепати, тргнути“²⁷, *сѣпацѣца* „срдити се“²⁸.

Изнесени словенски материјал указује на праоблик **sěpati sěpaĵo*. Формално и семантичко подударање наведених глагола у словенским језицима као и распрострањеност ове лексеме у словенском свету дозвољавају да утврдимо прасловенско порекло глагола, у прилог чему говори, као што ћемо видети, и његова етимологија. Што се тиче фонетског лика, украјински облик *сѣпати* доказ је да је првобитни коренски вокал *ѣ. Томе као да се противи буг. *сѣпам*, *сѣпна* с -е- у акцентованом слогу, јер бисмо у књижевном језику у овом положају очекивали -ја- од пређашњег ѣ. Ово би се могло објаснити тиме што реч потиче из западних, екавских бугарских говора. Међутим, то је само претпоставка јер се засада ништа не зна о историји ове речи у бугарском. Геровљево писање *сѣпам* по етимолошком принципу није, разуме се, никакав доказ.

Прасловенски лик **sěpati* реконструисан је и раније²⁹, додуше на основу само дела овде цитираног материјала. У семантици рефлекса овог глагола види се велико подударање међу словенским језицима. На основу реално посведочених значења можемо за прасловенско доба реконструисати значење „изводити нагле, брзе покрете телом или делом тела (нпр. главом, руком, ногом), трзати“³⁰ односно за рефлексивни облик **sěpati se* „трзати се“.

За нас је од важности питање етимологије прасл. **sěpati*. У стручној литератури постоји неколико покушаја објашњења порекла овог глагола односно појединих његових рефлекса у словенским језицима. Преглед

²⁶Н. Д. Корань, Да палескага диялектнага слоўніка, 3 народнага слоўніка, Мінск 1975, 159; З. Ф. Краученка, 3 лексікі вёскі Глухавічы Брагінскага раёна, Народная славатворчасць, Мінск 1979, 130; Матэрыялы для диялектнага слоўніка Гомельшчыны, Беларуска мова, Мінск 1980, 140; Т. С. Янкова, Диялектны слоўнік Лоеўшчыны, Мінск 1982, 323.

²⁷Словарь русских донских говоров, III Ростов на Дону 1976, 115. Упор. А. В. Миртов, Донецкий словарь. Материалы к изучению лексики донских казаков, Ростов на Дону 1929, 290: *сѣпnúть* „шчепати, тргнути“, 294: *сѣпáть* : *рыба сѣпáет* „риба, трза“. У Дальевом речнику (3. изд., IV 162) *сѣпáть* западно „трзати“ и донско „цимати“: коренско -і- или је у донским говорима украјинског порекла или се развило фонетским путем у првобитно неакцентованом слогу.

²⁸П. А. Расторгуев, Словарь народных говоров западной Брянщины, Минск 1973, 238.

²⁹Упор. Н. Schuster-Šewc, Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache, 17, Bautzen 1986, 1282–1283.

³⁰Х. Шустер-Шевц, loc.cit., реконструира значење „pochen, reissende Bewegungen machen“.

ових етимолошких верзија наводи М. Фасмер³¹. Нећу се овде упуштати у критичку анализу појединих тумачења која се свODE на повезивању разматраног глагола са фонетски сличним словенским речима, нпр. с прасл. *šipъ* „стрела“ (Иљински), пољ. *siąpić* „росити, кишити“ (Брикнер), рус. *сипѣть* „шиштати, пиштати; говорити промуклим гласом“ (Јакобсон), горњолуж. *sapać* „врцати, буктети, пламтети; дахтати, бректати“ (Шустер-Шевц) или с наизглед сличним речима у удаљеним индоевропским језицима, нпр. са стинд. *ksipāti* „баца, меће“ (Зупитза), осет. *sešip* „косити“ (Петерсон). Свако од ових разноликих поређења може се оспорити (што је делимично и урадио Фасмер) због извесних фонетских и семантичких потешкоћа.

Структура и семантика прасл. **šepati -paјo* допуштају глаголску мотивацију ове лексеме. Међутим, у словенском лексикону нема глагола који бисмо могли сматрати основном речју. Изгледа да може уродити плодом поређење словенског глагола с одговарајућим балтичким чињеницама. Морамо се, дакле, вратити једној старој, у међувремену занемареној етимологији коју је својеремено предложио Ј. Ендзелин. У концизној етимолошкој напомени у летонском речнику s. v. *atsiept* упоредио је он рус. *сипать* (из Даљевог речника), пољ. *siępać* с летон. *at-siept (zuobos)* „кезити се, церити се“ и литав. *šiēpti šiepiū* „разјапљивати, широко отварати уста, показивати зубе, кезити се, церити се, смејати се, исмевати, ругати се“, *šiēptis* „кезити се, церити се; расцветавати се“³². У овом поређењу може збуњивати семантичко разилажење словенског и балтичког глагола. Међутим, изгледа да је у балтичким језицима дошло до семантичке специјализације речи. Сматра се да литав. *šiēpti* заправо значи „das Gesicht, die Mundwinkel nach dem Seiten verziehen“³³, што значи да је у балтичком глагол добио значење „правити гримасе, изводити покрете деловима лица, кезити се, церити се“ док у словенском имамо шире значење „изводити нагле, брзе покрете целим телом или појединим деловима тела“.

У погледу структуре и вокализма прасл. **šepati* најближи је литавски итеративни облик *šaipyti šaipaiū* „подизати (подругљиво) угао усана, кривити лице, кезити се, правити презриви израз лица; презриво, кришом, лукаво се смејати, смешкати се; некоме или нечему се смејати, исмејавати, ругати се, спрдати се; (о псима) кезити зубе“, изведен од литав. *šiēpti*. Прасл. **šepati* и литав. *šaipyti* разликују се творбом: словенски глагол

³¹ M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, II, Heidelberg 1955, 627 (упор. и Трубочовљев додатак у руском издању овог речника, III 626).

³² K. Mühlhnbach, *Lettisch-deutsches Wörterbuch*. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin, I. Riga 1923–1925, 191. Упор. E. Fraenkel, op. cit., 75 s. v. *atsiepti* (у одредници *šiēpti* изоставио је ово поређење).

³³ E. Fraenkel, op. cit., 980.

је изведен морфемом *-a-* < **ā-*, литавски морфемом *-y-* < **ī-* али се оба глагола одликују истим коренским вокализмом: литав. *-ai-* тачно одговара прасл. **-ě-*. Према томе, ови су глаголи независни деривати изведени од истог основног глагола, тј. литав. *šaiptyti* од литав. *šiępti* (= летон. *-siept*), прасл. **sěpati* од словенског еквивалента основних балтичких глагола.

Поређење прасл. **sěpati* и литав. *šaiptyti* доводи до закључка да је **sěpati* првобитни итеративни глагол (одлику учесталог глагола сачувао је и у појединим словенским језицима), дакле прасловенска изведеница од, на словенском терену, неочуваног основног глагола с првобитним коренским вокализмом **-ei-* који би одговарао литав. *šiępti*, летон. *-siept*. **Sěpati* припада, дакле, групи прасловенских изведених (итеративних и каузативних) глагола који су изгубили мотивацију у словенском лексикону, али чија је мотивација (основни глаголи) очувана у лексички балтичких језика.

Предложено објашњење генезе глагола **sěpati* омогућава да га уврстимо у оквире индоевропске лексике. Еквивалентност слов. *s-* = литав. *š-* = летон. *s-* упућује на ис. **k'*. Ово се слаже с реконструкцијом Покорног, који литав. *šiępti(s)* и сродне речи (али без словенског материјала) своди на ис. **k'eip-* „schweifen, wedeln, das Gesicht verziehen (?)“. У континуанте овог корена убраја такође авест. *saēf-* „махати“ и (с метатезом) *srifa-* м. „ноздрве“, стинд. *šipra-* ф. „бркови, перјаница која се лелуја (Schnurrbart, wallender Helmbusch)“³⁴. Проведена анализа прасл. **sěpati* дозвољава да континуантама ис. **k'eip-* додамо и изведени словенски глагол, који потврђује реконструисано значење „махати, мрдати“, јер се на овакво значење коначно своди, изгледа, словенско значење „махати, мрдати, трзати телом или деловима тела“, упор. и значење „махати репом“ посведочено у белоруским говорима.

На крају, кад је већ јасно порекло глагола **sěpati* (па према томе и његовог рефлекса у пиротском говору *сѣпам се*), морамо се вратити источносрпском лику са звучним сугласником *-б-*, тј. *себати се, себнути се*. У светлости целокупне словенске грађе очито је да је *себати се* секундарна варијанта глагола **sěpati* (*се*), познатог већини словенских језика. Узрок замене коренског *-п-* звучним *-б-* можемо сагледати у утицају заменице *себе*. Изгледа да је из семантичких разлога рефлекс глагола **sěpati* повезан у свести говорника с овом заменицом, упор. *себнем се* „доћи к себи“ (< „тргнути се, пренути се“), као и информацију једног од приносица РСАНУ да *себа се* означава „повући се натраг, с еби“ (< „трзати се натраг“).

³⁴J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern-München 1959, 543.

Сличан глагол с коренским -б- јавља се и на бугарском терену. У говору села Радовене (Врачанско), који, иако се налази на подручју западнобугарског дијалекта, својим језичким значајкама припада источнобугарском дијалекту, забележен је глагол *себа* (*се*), 3. лице јд. *себи* (*се*) и његов свршени парњак *себна* (*се*) за које се наводе значења „опуштати (*се*), ослабљавати кога, лабавити (*се*)“ и „одвајати нешто закачено, удаљавати једно од другог“³⁵. Прво од ових значења слично је наведеном пиротском значењу „мало се променити, омршавети“ (али постанак таквог значења није потпуно јасан). Друго значење могло би се схватити као „отрзати (*се*)“ како сведоче примери у бугарском извору. Дакле, семантика бугарског дијалекатског глагола има сличности са семантиком источносрпског глагола. Међутим, имајући у виду да бугарски глагол не припада истом конјугацијском типу као српскохрватски (3. лице јд. буг. *себи*, сх. *себа*), не можемо поистовећивати ове речи. Чини се да буг. дијал. *себа* (*се*) треба упоређивати пре са слн. (у Плетершниковом речнику) *sebiti* -*bit* „издвајати, изоловати“, *sebiti se* „издвајати се“, изведеним вероватно од заменице *sebe*. Према томе, није искључено да је на бугарском терену дошло до контаминације етимолошки различитих глагола: рефлекса прасл. *sepati и глагола паралелног слн. *sebiti*. Постоји могућност да је таква контаминација спроведена и на источносрпском терену.

СКРАЋЕНИЦЕ

БД	Българска диалектология. Проучвания и материали, София 1962 ff.
Богдановић	Н. Богдановић, Говори Бучума и Белог Потока, СДЗб XXV, 1979.
Ђирић	Љ. Ђирић, Говор Лужнице, СДЗб XXIX, 1983, 7–119.
Динић	Ј. Динић, Речник тимочког говора, СДЗб XXXIV, 1988, 7–335.
Марковић	М. Марковић, Речник народног говора у Црној Реци, СДЗб XXXII, 1986, 243–500.
Митровић	Б. Митровић, Речник лесковачког говора, Лесковац 1984.
РЈАЗУ	Рјечник хрватскога или српскога језика. На свијет издаје Југославенска академија знаности и умјетности, I–XXIII, Загреб, 1880–1976.
РСАНУ	Речник српскохрватског књижевног и народног језика, Српска академија наука и уметности, I–XII, Београд 1959–1988.
СДЗб	Српски дијалектолошки зборник, Београд 1905 ff.
Живковић	Н. Живковић, Речник пиротског говора, Пирот 1987.

³⁵Х. Хитов, Речник на говора на с. Радовене, Врачанско, БД IX, 1979, 320. У овом говору старо *ě* у акцентованом слогу развија се у широко *ē*, међутим у наведеним глаголима имамо обично *e*.

S u m m a r y

Wiesław Boryś

STUDIES IN SERBOCROAT AND SLAVIC ETYMOLOGY

The paper present etymological analysis of three serbocroat lexemes from eastern Serbia (*испрѣвати*, *људити*, *сепати се*) and their equivalents in other Slavic languages. On the basis of these speculations the author has reached conclusions relevant for serbocroat etymology as well as for Slavic.